

Т.В. ГАЙДАЙ, к.е.н., доцент,
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ТЕОРІЯ ІНСТИТУЦІЙНИХ ЗМІН Д.НОРТА ТА ПРОБЛЕМИ ПЕРЕХІДНИХ ЕКОНОМІК

Складність та суперечливість реалізації економічного поступу країн з перехідною економікою, що належать до пострадянського простору, актуалізують наукові дослідження їх інституційного устрою та напрямів його оптимізації. Зазначена проблематика є надзвичайно широко розгалуженою в онтологічному плані, якщо зважати на багатомірність параметрів інституційних систем перехідних економік. Вони з неминучістю несуть в собі довготривалі транчасові інституційні рутини, елементи (рудименти) інституційного середовища, яке є об'єктом економічного реформування останніх двох десятиліть, а також включають інституційні новації, які стали свідомим цілеспрямованим результатом тривалих реформаторських зусиль.

Не менш розгалуженою розробка інституційних проблем перехідних економік постає і в гносеологічному плані. Йдеться про широке теоретико-методологічне підґрунтя інституційної економічної теорії, яке в сучасних умовах акумулює напрацювання численних течій та представників зарубіжної і вітчизняної науки. У цьому науковому просторі увагу дослідників закономірно привертає потужний інтелектуальний спадок такого видатного представника нової інституційної теорії, як засновник теорії інституційних змін, Нобелівський лауреат Дуглас Норт. Дослідження ним історичної траєкторії економічного розвитку в методологічному відношенні є основою для наукової інтерпретації інституційної статистики та динаміки в умовах сьогодення і майбутнього. Розроблена у працях Д. Нортона методологія пізнання інституційних змін може значною мірою слугувати теоретичному пізнанню, а на цій основі й більш ефективному моделюванню процесу економічних та інституційних перетворень у перехідних економіках.

Даний аспект наукової діяльності вченого, на наш погляд, актуалізує використання його наукового доробку для осмислення та розв'язання нагальних науково-практичних проблем вітчизняної інституційної теорії. Отже мета даної статті полягає у розкритті на основі теоретико-методологічного аналізу фундаментальних наукових праць Д. Нортона тих аналітичних підходів вченого, які можуть бути продуктивними у пізнанні змісту та супереч-

ностей інституційних змін в перехідних економіках.

Як патріарх нового інституціоналізму (і за вагомістю наукового внеску, і за віком – народився учений у 1920 р.) Д. Норт має досить багатий теоретичний спадок. Проте розробка ним власної методології аналізу інституційної зміни здійснювалась поступово, так би мовити, по мірі набуття дослідником теоретичної зрілості. Що знаменно, процес цей триває й досі, продукуючи до певної міри проривні та новаторські аналітичні підходи у зазначеній науковій галузі. Початковий етап теоретичної діяльності вченого, кінець 1950-х – 1960-ті рр., був ознаменований застосуванням кількісних методів – статистичного аналізу та математичного моделювання – до теоретичної інтерпретації економічної історії. Послугуючись аналітикою неокласики, Норт поступово приходить до відчуття теоретичної обмеженості традиційного неокласичного інструментарію. Це спонукає його до розширення предметного поля економічного аналізу за рахунок вторгнення у міждисциплінарні галузі (на стиках економіки з політологією, соціологією, психологією, історією), а також вимагає відповідної диференціації дослідної аналітики. У працях 1970-1980-х рр. Д. Норт заглиблюється у дослідження причин соціальних та економічних змін, залучаючи до аналізу інструменти інституційного підходу. Його історико-економічні теоретичні дослідження зазначеного періоду дедалі набувають все більш виразного інституційного спрямування [1]. Працюючи з початку 1980-х рр. у Центрі по вивченню нових інституційних соціальних наук (NISS) в Університеті Вашингтона в м. Сент-Луїс, Д. Норт очолив розробку теорії історичних інституційних перетворень на ґрунті міждисциплінарних досліджень. Такі фундаментальні праці, як „Структура та зміни в економічній історії” (1981) та особливо „Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки” (1990) знаменують потужні кроки у методологічній розробці сучасної теорії інституційних змін, чи не вперше ґрунтовно розкривають значення для економічного розвитку та зростання таких інституцій, як право, конституція, економічна організація, ідеологія тощо.

© Т.В. Гайдай, 2010

.....
<http://www.donntu.edu.ua> / «Библиотека»/ «Информационные ресурсы»

<http://www.instud.org>, <http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/Npdntu/texts.html>

На початку 1990-х рр. Д. Норт стає одним із інтелектуальних лідерів в галузі розробки сучасної методології та теорії інституційної зміни. Актом світового визнання стало отримання ним разом з Р. Фогелем у 1993 р. Нобелівської премії за „оновлення досліджень економічної історії завдяки застосуванню економічної теорії та кількісних методів для пояснення економічних та інституційних змін” [2]. Науково-дослідний підхід Д. Нортона полягає не у безпосередньому та пріоритетному вивченні історико-економічної емпірики та фактології (фактовідкритті та фактозбиранні), а у розробці та застосуванні засобів надсучасної методології та аналітики для „препарування” історико-економічного матеріалу з метою виявлення структури інституційної зміни. Навіть у працях Нортона, присвячених переважно економічній історії, найважливішим для нього є виявлення закономірностей історичного розвитку, здійснення їх теоретичної інтерпретації. Для Нортона історичний матеріал виступає полігоном для відпрацювання якомога більш наближених до досліджуваної реальності теоретичних моделей інституційних та економічних змін, здійснюваних у часі. Як зазначав Норт, „насправді історія економіки: спроба пояснити різні моделі зростання, застою і занепаду суспільств упродовж часу, а також дослідити, яким чином перешкоди, що виникають внаслідок людської взаємодії, породжують зовсім розбіжні результати” [3, с. 168-169].

Науковим кредо та перевагою течії, очолюваної Д. Нормом, є не здійснення традиційного історико-економічного дослідження, а використання найсучасніших теоретичних здобутків і досягнень світової науки для роз-

криття складної структури інституційної зміни. Остання, за Нормом, інтерпретується як шлях, яким суспільство розвивається в часі, і тому є ключем для розуміння історичної зміни. Фундаментальні основи методології її дослідження закладені ним у відомій праці "Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки" (1990). До найбільш вагомих методологічних здобутків інституційного аналізу, репрезентованих у ній, належать наступні. По-перше, як відомо, Норт одним з перших ґрунтовно розкрив зміст та природу інституцій як встановлених у суспільстві "правил гри" чи створених людиною обмежувальних рамок. По-друге, він визначив їх основні функції в економічному та соціальному середовищі, які полягають у спрямуванні людської взаємодії в певне річище, зменшенні економічної невизначеності за допомогою структурування повсякденного життя, слугуванні дороговказом для людської поведінки, визначенні та обмеженні сукупності варіантів вибору для індивідів тощо. По-третє, здійснив чітке структурування інституцій на неформальні та формальні. Під неформальними інституціями він розумів існуючі неофіційні, неправові обмеження. До них належать традиції, звичаї, неписані кодекси поведінки, господарська етика, культурні норми, ментальні риси та ін. Формальні інституції, за Нормом, – це офіційні, правові обмеження, які є результатом надання правових рамок інституційним нормам суспільства, тобто є їх юридичним, законодавчим чи контрактним, закріпленням та/чи втіленням. Структурна взаємодія основних елементів інституційного середовища представлена на рис. 1.

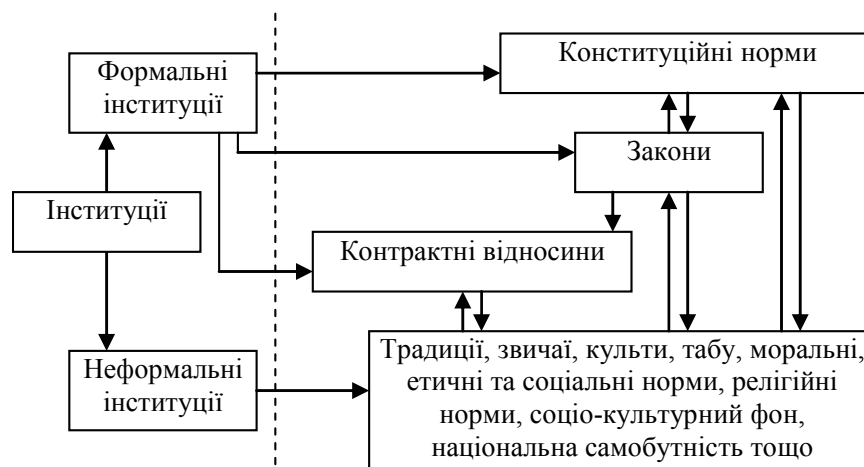

Рис. 1. Структурна взаємодія елементів інституційного середовища

По-четверте, обґрунтував і послідовно дотримався розмежування інституцій (правил гри) та індивідів і організацій (учасників гри), які функціонують у сфері інституційних обмежень. Останні можуть продукувати нові інституційні норми і здійснювати у відповідності із власними потребами та інтересами наступні інституційні зміни. По-п'яте, розкрив вагомність такої складової функціонування інституцій, як процедура встановлення порушень та санкціонування відповідних покарань за невиконання та/чи порушення інституційних норм [3, с. 11-15].

Сам Д. Норт визнає, що ще на початку власної наукової кар'єри спромігся вийти за рамки неокласики завдяки гарній обізнаності та одночасно критичному сприйняттю марксизму: перше наштотувало його на постановку проблеми соціальних змін та дослідження їх причин, а друге – на пошук власних теоретико-методологічних підходів до розв'язання поставленої проблеми. Як зазначив Норт в одному з недавніх інтерв'ю, „Маркс ... ставив правильні питання, правда, з відповідями на них важко було погодитись. Маркс змусив мене розмірковувати над цими питаннями все життя, і я не стомлююсь на них відповідати, але по-новому. Мабуть, в цьому моя відмінність від типових представників неокласичного напрямку. ... Це, перш за все, стосується питання про причини соціальних змін. Крім того, становить інтерес роль технологічного прогресу, виникнення протиріч та напружень у функціонуванні економічних систем. Актуальне питання і про роль та джерело формування ідеології в економіці, про те, як формуються переконання людей. Простих відповідей на ці питання немає, але важливо, що самі вони були поставлені. Цими питаннями я і займався протягом всієї своєї наукової кар'єри. Тільки я приходив до інших, ніж Маркс, висновків, і мене це надихає” [4, с. 6-7].

У методологічному відношенні в останні два десятиріччя Норт здійснює розробку єдиної синтетичної теорії, що здатна описувати зміни в соціумі, політиці та економіці. За Нортом, теорія трансакційних витрат, теорія колективної дії з центральною проблемою безбілетника, теорія прав власності, а пізніше соціологія знання, когнітивні науки та політологія на новому рівні дозволяють зрозуміти причини суспільних змін [5, с. 92]. Також у своїх працях останніх років Д. Норт весь час розширяє простір дослідження інституційних рамок, у яких функціонує економіка. При цьому відчутний

постійний аналітичний „дрейф” ученого у площину міждисциплінарних досліджень. Це здійснюється по-різному, в залежності від того, до якого предметного поля суміжних суспільних наук він тяжіє. Зокрема Норт показує, що економічний розвиток значною мірою визначається впливом культури та ідеології. Він зазначає, що історія демонструє значення ідей, ідеологій, міфів, догм та упереджень. Цей аспект інституційного аналізу має безсумнівну продуктивність для виявлення чинників неефективності інституційного устрою перехідних економік. Шукаючи відповіді на питання про причини відторгнення їх формально ринковим середовищем конкурентної змагальності, інновацій, всеосяжної та перманентної технічної модернізації, якісного економічного зростання, слід передусім задатися питанням, чи взагалі подібні завдання є реальними пріоритетними в ідеологіях правлячих політико-економічних еліт. Йдеться про експертну оцінку структури їх ціннісних орієнтирів. Нажаль, якщо виходити не з виборчої та медіа риторики, а з практичних результатів економічного поступу, відповідь напрошується негативна. Це актуалізує врахування такого інституційного фактору, як інтелектуальний та моральний потенціал реформаторів перехідного періоду. Йдеться про загрози й суспільні втрати від підміни реальних інституційних змін інституційною риторикою.

Значимим для виявлення коріння нагальних інституційних проблем перехідних економік є розкриття рушійних сил формування інституційного середовища. За Нортом, „напрямом інституційних змін зміщується на догоду інтересам уже наявних організацій” [6, с. 17]. У цьому – витoki „залежності від шляху”. Д. Норт звертає увагу на багаторівневість організацій, які не тільки функціонують в умовах існуючого інституційного середовища, але й у свою чергу формують та трансформують його. Організації охоплюють політичні органи (політичні партії, парламент, регуляторні агентства), економічні органи (фірми, профспілки кооперативи), суспільні органи (церкви, клуби, спортивні асоціації) та освітні органи (університети, центри професійної підготовки). Вони складаються з груп індивідів, пов'язаних між собою спільним прагненням досягти певних цілей. Прагнучи досягти ці спільні цілі, вони виступають у ролі рушіїв інституційної зміни. Тому від характеру й змісту цих цілей значною мірою залежить і спрямованість та ступінь ефективності (для індивідів, груп, суспільств)

здійснюваної інституційної зміни [3, с. 13-14].

Апелюючи до специфічності інституційної зміни в країнах Східної Європи, Норт виходить із тієї загальної передумови, що „існування відносно продуктивних інституцій де-небудь у світі та недорогої інформації про відповідні особливості їхнього функціонування – потужний стимул до зміни для економік з поганими показниками функціонування” [3, с. 176]. Разом з тим постають закономірні питання про причини тієї ситуації, коли інституційні зміни у зазначених країнах не дають бажаної суспільної ефективності – економічної, соціальної та політичної. Саме постановкою питань, що створює ефективні інституції (?), чому не завжди країни та суспільства досягають імплементації саме ефективних інституційних змін тощо (?) Норт завершує книгу „Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки” (1990). Порушенням цих питань, на які, як зазначав Норт, можна і не сподіватись отримати вичерпні та точні відповіді, він розпочав серію подальших досліджень, які привели у площину досить радикальних наукових новацій в галузі методології та теорії інституціоналізму. У нових працях вченого 2000-х рр. інституційний аналіз розгортається в площині такої нової предметної сфери, як економічна психологія (когнітивістика), а також на стику економічної теорії та політології.

Перш за все йдеться про працю Д. Норта „Розуміння процесу економічних змін” (2005) [7]. За оцінкою Т. Еггертссона, визнаного представника та дослідника нового інституціоналізму, президента Міжнародного товариства з вивчення нової інституційної економічної теорії (ISNIE), ця праця Д. Норта є однією з найвагоміших та найцікавіших серед тих, що вийшли в означеній галузі останнім часом. У ній немає кінцевих відповідей, але вказується шлях для майбутніх досліджень, яким слід прямувати. Метою цієї праці Еггертссон вважає настільки амбіційною, що мова може йти про переворот у соціальних науках [8, с. 14-15].

Книга Д. Норта „Розуміння процесу економічних змін” модернізує інституційний аналіз включенням в його структуру проблеми ідеологій (способів світосприйняття) та ментальних моделей індивідів і соціальних груп. Ці питання порушувались Нортом і раніше. Зокрема ще у своїй Нобелівській лекції він зауважував, що світосприйняття окремих людей, груп та суспільств визначає їх вибір, є результатом процесу людського пізнання, яке протікає у часі й обумовлює еволюцію інституцій

[2, с. 360]. У праці „Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки” Норт також наголошував, що ідеї, ідеології та переконання відіграють головну роль у виборі індивідів, в тому числі у виборі траєкторії інституційної зміни [3, с. 34-35, 111]. Але у новій книзі зазначені проблеми стали предметом спеціального розгляду. Нова праця багато в чому переформується з попередніми працями вченого, оскільки приймає естафету в тих питаннях, які були в них лише окреслені, але потребували подальшої ґрунтовної розробки. Праця Д. Норта з огляду нагальних проблем інституційної динаміки перехідних економік цікава тим, що дає пояснення того, як відбувається формування різних типів інституційної інфраструктури, які визначають напрям економічного розвитку. Також Норт пропонує новий підхід - економічну когнітивістику, в центрі якої еволюція людського мозку. Він досліджує, як у свідомості людини формуються та змінюються переконання, керівні ментальні моделі, які детермінують, врешті решт, розуміння оточуючого світу, ціннісні переваги при відборі та/чи виборі інституційних альтернатив.

Наступним вагомим кроком у подальшій розробці теорії інституційного економічного аналізу стала остання фундаментальна праця Д. Норта, написана ним у співавторстві з Джоном Уоллісом та Беррі Вайнґастом «Насильство та соціальні порядки», яка побачила світ у 2009 р. [9]. За визнанням Норта, головна мета цієї спільної роботи – інтегрувати та пов'язати в єдину методологію дослідження переконань (beliefs), насильства та інституційної структури для того, щоб зрозуміти, як організоване суспільство і як воно змінюється [4, с. 7]. В цій праці втілено нову концептуальну інтерпретацію інституційного змісту соціально-економічного розвитку, яка покликана глибше розкрити вплив соціальних та політичних порядків на функціонування та розвиток економіки.

Д. Нортом впроваджено оригінальну типологізацію основних соціально-політичних порядків, які беруть початок в історичному минулому та широко представлені в сучасному світі. Їх принципові відмінності полягають у двох різних способах доступу до основних економічних та політичних ресурсів. Перший тип соціального порядку характеризується обмеженим доступом до ресурсів та іменується „природним станом” (natural state). Політичний устрій обмежує можливості отримання ресурсів, що створює ренту, необхідну для підтри-

мання стабільності та нормального розвитку. Цей тип політико-економічного устрою є найбільш поширеним в історичному минулому та, як це не дивно, у сучасності.

Другому типу соціального порядку властивий відкритий та рівноправний доступ до економічних та політичних ресурсів. У таких системах соціальний порядок підтримується не відтворенням рентних відносин, а конкуренцією. Система відкритого доступу, на думку Норта, в більшій мірі властива західному світу. Цей тип соціального устрою отримав поширення у розвинутих країнах впродовж останніх трьохсот років. На думку авторів праці, ключовим для розуміння проблем розвитку сучасного світу є розуміння умов та можливостей переходу від соціального порядку, що базується на обмеженнях і ренті, до порядку, заснованого на відкритому доступі та конкуренції. Увага дослідників у книзі переважно прикута до „природного стану”. Норт вважає, що важливо збагнути, чому більша частина людства (країни з традиційною економікою, що розвиваються, що знаходяться в перехідному до ринкового стану періоді – Г.Т.) продовжує перебувати у цьому гальмівному „природному стані”. Він задається питанням про те, які умови переходу до альтернативного більш досконалого соціального порядку. При цьому змушений визнати, що, приміром, Росія і в історичному плані, і зараз швидше належить до країн з лімітованим доступом до політичних та економічних ресурсів та переважаючим отриманням ренти. Причому ця тенденція, на думку дослідника, має тенденцію до посилення [4, с. 7; 5, с. 93].

Не важко помітити, що саме в такому ракурсі криється багато інституційних дефектів, гальм та суперечностей і решти пострадянських країн. Зокрема і економіці України властиві такі потворні явища, як політичне та економічне домінування потужних владних бізнес-угруповань, що діють як групи тиску з особливими політико-економічними інтересами, поширення рентоорієнтованої економічної поведінки у підприємстві (прагнення привласнення з метою отримання доходу, а не підприємницької діяльності), „приватизація” ланок державного апарату, змагання державної бюрократії за статусну ренту та ін. Сукупність цих та ряду інших подібних явищ свідчить, що вочевидь економічний устрій перехідних пострадянських економік, до яких належить і вітчизняна, поки що у більшій мірі відтворює визначений Нортом „природний стан”, тобто со-

ціальний порядок з обмеженим, неконкурентним та рентоорієнтованим ресурсним доступом. Доречі, Норт підказує ймовірні умови переходу до конкурентно-рівноправного порядку, до яких він із співавторами відносить рівність еліт у дотриманні закону, створення рівної обов'язковості конкурентних засад у доступі до ресурсів, розвиток інституцій громадянського суспільства, консолідований суспільний контроль на суспільно вагомими сферами економіки тощо. Інституційна розробка та імплементація різноманіття шляхів інституційного вдосконалення вітчизняного політико-економічного устрою в осяжній історичній перспективі – завдання великої науково-практичної ваги.

Література

1. North Douglass C., Davis L.E. Institutional Change and American Economic Growth. – Cambridge: Cambridge University Press, 1971. – 283 p.
- North Douglass C., Thomas R.P. The Rise of the Western World: A New Economic History. – Cambridge: Cambridge University Press, 1973. – 171 p.
- North Douglass C. Structure and Change in Economic History. – New York: Norton & Company, 1981. – 284 p.
- North Douglass C. A Transaction Cost Theory of Politics // Journal of Theoretical Politics. 1990. N 2(4). P. 355–367.
- North Douglass C. Institutions, Institutional Change and Economic Performance. Cambridge University Press, 1990. – 140 p.
2. North Douglass C. Economic Performance through Time: Lecture to the memory of Alfred Nobel, December 9, 1993. // The American Economic Review, 1994, № 84(3), pp. 359 – 368.
3. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки. – К.: 2000. – 198 с.
4. Понять, как устроено общество и как оно изменяется: Интервью с профессором Д. Нортом // Вестник СПбГУ. – 2007. – Сер. 5: Экономика. Вып. 4. – С. 6-9.
5. Расков Д. Риторика новой институциональной экономической теории // Вопросы экономики. – 2010. – № 5. – С. 81-95.
6. North Douglass C. Transaction Costs, Institutions and Economic Performance. – International Center for Economic Growth, San Francisco, CA, ICEG Occasional papers, 1992. – № 306. – 196 p.
7. North Douglass C. Understanding the

Process of Economic Change. – Princeton: Princeton University Press, 2005. – 208 p.

8. «... Мы не стремимся выразить свое незнание математически»: Интервью с профессором Т. Эггертссоном // Вестник СПбГУ. – 2008. – Сер. 5: Экономика. Вып. 1. – С. 12-16.

9. Violence and Social Orders. A Conceptual

Framework for Interpreting Recorded Human History. By Douglass C. North, John Joseph Wallis and Barry R. Weingast – New York: Cambridge University Press, 2009. – 308 p.

Статья поступила в редакцию 27.05.2010